

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНЕ ЖИТТЯ

Марина Бабінська

(Житомир)

POLSKIE TOWARZYSTWO HERALDYCZNE В ПОЛЕМІЦІ НАВКОЛО ТОТОЖНОСТІ ТИТУЛІВ «KNIAŹ» і «KSIĄŻE»

У статті проаналізовано наукову спадщину Польського Товариства Геральдичного в генеалогічних дослідженнях української феодальної знаті. Основну увагу приділено дослідженням історика Зигмунта Люба-Радзимінського соціального статусу і ролі князівських родів Русі та Литви в політичному, економічному та духовному житті Польсько-Литовської держави.

Ключові слова: князівські роди, З. Люба-Радзимінський, Польське Товариство Геральдичне, шляхта, наукові дослідження.

Проблема розвитку, соціальної ролі українських князівських династій була об'єктом вивчення таких вітчизняних істориків, як Н. Яковенко [1], Л. Войтович [2], Ю. Зазуляк [3], І. Ярмошик [4]. Вони використовують в своїх працях результати досліджень членів Polskiego Towarzystwa Heraldycznego. Все ж про його діяльність та наукову спадщину на сьогоднішній день відомо недостатньо.

Polskie Towarzystwo Heraldyczne було утворено у Львові з ініціативи Людвіка Пежхали, на основі спілки шанувальників геральдики у 1906 р. В 1911 р. Товариство очолив відомий дослідник історії Правобережної України, фахівець з джерелознавства, професор Зигмунт Люба-Радзимінський (1843 – 1928 рр.) [5, с. 301 – 318]. Після перенесення головного осередку Товариства до Варшави у 1930 р., його головою став професор Варшавського університету, історик, дипломат Оскар Галецький (1891 – 1973 рр.). Товариство видавало часописи «Miesięcznik Heraldyczny» та «Rocznik Towarzystwa Heraldycznego», редагування яких доручили професорові Владиславу Семковичу [6, с. 193 – 203].

Основною метою діяльності РТН було видання та публікація історичних матеріалів джерелознавчого, геральдичного, генеалогічного, сфрагістичного характеру, наукове опрацювання записок у названих галузях історичної науки [7, с. 14]. На сторінках згаданих часописів Товариства «Miesięcznik Heraldyczny» та «Rocznik Towarzystwa Heraldycznego» друкувалися історичні розвідки науковців з Австро-Угорщини, Росії, Німеччини, Швейцарії, Франції [8, с. 17].

Чільне місце в роботах Polskiego Towarzystwa Heraldycznego відводилося дослідженням різних аспектів минулого Правобережної України, зокрема, історії князівських та шляхетських родів. Серед найбільш обговорюваних проблем в польській історіографії кінця XIX – першої половини XX ст. помітну увагу привертала дискусія навколо ідентичності понять руського «kniaź» та польського «książe».

Однією з перших з цієї тематики стала праця польського історика Юліана Бартошевича «Kniaź i książę». Автор прийшов до висновку, що, після вигасання останніх гілок династій Рюриковичів та Даниловичів, протягом XIV – XV ст. «варязькі князі»

поступово зникали з історичної арени України. Натомість нова феодальна аристократія, що прийшла їм на зміну з утвердженням на українських землях литовсько-польського панування (родини Сангушків, Збараських, Вишневецьких, Чарторийських, Гольшанських), шляхом багаторічних фальсифікацій поріднила себе з нащадками литовських князів Гедиміна та Ольгерда [9, с. 10].

Цьому явищу сприяла внутрішня політика Ягеллонів, котра виражалася в навмисному псуванні побічних гілок роду Гедиміновичів та Ольгердовичів через побоювання боротьби за владу удільних князів, а відтак і загрозу єдності держави. Бартошевич стверджував, що згадані роди вигасли в третьому – четвертому поколіннях. Оскільки, виводити своє походження від правлячої верхівки було почесно і вигідно, потужні роди Волині скористалися ситуацією в державі і систематично підробляючи метрики та генеалогічні таблиці, поступово стали іменувати себе «князями», нащадками синів та братів Ольгерда [9, с. 11].

Слід відзначити, що деякі з вищезгаданих родів, такі як Гольшанські, на думку Бартошевича, мали варязьке коріння і походили від Рюриковичів, проте в світлі нових подій навмисне приписували себе до Гедиміновичів. Вчений підкреслював той факт, що протягом XIV – XV ст. на Волині, Київщині та Сіверщині існувала велика кількість родин, які іменувалися князями і виводили своє походження від Рюриковичів. Натомість майновий та соціальний статус цих князів був доволі суперечливим. Більшість із них не були панами, воєводами і навіть старостами. Найчастіше це були земські судді, подстольники, чашники, підкоморні [9, с. 20].

Окремо історик наголосив на відмінностях в дефініціях «kniaź» та «książe». Титулом «książe» в давній Польщі іменувалися лише П'ясти. На відміну від Священної Римської імперії, в п'ястівській Польщі цей титул надавався не за заслуги, а від народження. В Князівстві Литовському титулом «książęta» послуговувалися ще до Люблінської унії Радзивіли.

Нащадки варязьких князів в Литві і Русі, хоча і мали кровну спорідненість з правлячою династією вже неіснуючої країни, на період формування Польсько-Литовської держави, переживали занепад, зубожіння, і повністю підкорившись Литві, втратили колишню велич. Уряд Речі Посполитої дозволив руським князям використовувати старий титул, проте про зрівняння титулів «kniaź» та «książe» мова не йшла. Поступово багаті роди українських князів-магнатів Острозьких, Чарторийських, Заславських, Вишневецьких стали використовувати титул «książe», тоді як збіднілі роди продовжували послуговуватися титулом «kniaź».

Ще один факт, який наводить Ю. Бартошевич на захист своїх тверджень, це іменування на українських та білоруських землях титулом «kniaź» протягом XV – XVII ст. католицьких єпископів. Дослідник підкреслив що на Русі існувало також два титули для позначення знаті: «княже» та «князь». Статус першого був значно вищим і лише його можна прирівнювати до польського «książe» [9, с. 28].

Про можливість фальсифікацій у своїй монографії «Kniaziowie Litewsko-Ruscy od końca czternastego wieku» висловлювався і Юзеф Вольфф [10]. Зокрема, дослідник висунув думку про сумнівність походження князів Чарторийських. Однак вагомих аргументів на захист своєї теорії дослідник так і не висунув. Проблема не втратила актуальності і на початку XX ст.

Polskie Towarzystwo Heraldyczne не залишилося осторонь питання. Протягом 1908 – 1911 pp. в «Miesięczniku Heraldycznym» вийшов цикл публікацій, автором яких став професор Зигмунт Люба-Радзимінський. Визнаний дослідник Волині у своїх працях неодноразово наголошував на винятковій ролі волинських князів в суспільно-політичних процесах, що відбувались на території України і багатьох сусідніх країн [11, s. 15].

Автор «Monografii XX. Sanguszków oraz innych potomków Lubarta Fedora Olgierdowicza X. Ratneńskiego» З. Люба-Радзимінський вважався найавторитетнішим дослідником князівського роду Сангушків і виводив їх походження від Федора Ольгердовича [12, с. 4]. Вченому вдалося спростувати сумніви своїх попередників щодо правдивості походження Сангушків і на сьогоднішній день версія підтримана З. Любою-Радзимінським залишається офіційною.

Публікації З. Люби Радзимінського в «Miesięczniku Heraldycznym» стали своєрідною відповіддю на рецензію німецького історика А. Брюкнера, вміщену в «Kwartalniku historycznym», де обґрунтовувалося твердження, що русько-литовські роди, які послуговувалися титулом «kniaź», займали становище «ненабагато вище від заможних селян» [13, с. 698]. У першій статті історик заявив про прагнення на основі широкої документальної бази повернути та усталити литовсько-руським князям законне місце в суспільній ієрархії давньої Речі Посполитої [14, с. 49].

На підтвердження своєї концепції З. Люба-Радзимінський звертає увагу на працю Тадеуша Чацького «O litewskich i polskich prawach», в якій титул «kniaź», «knees», «kniez» в різних слов'янських діалектах був тотожним із польським «książe» і означав перших осіб, *principalem personam*. В Чехії існувала традиція вживання терміну «kniez biskup» для позначення вищого духовенства, отже тут так само як на українських та білоруських землях вищі світські та духовні звання поєднувалися одним титулом [14, с. 50].

Не залишив без уваги історик позицію Олександра Яблоновського, який стверджував, що на Волині, особливо за часів правління князя Свидригайла, популярною була практика присвоєння боярами та іншими впливовими родинами князівських титулів, оскільки інших титулів на Русі не існувало, внаслідок чого край перетворився на «справжнє скупчення князів». З. Люба-Радзимінський висловив власне припущення у відповідь на аргументи О. Яблоновського. Він стверджував, що якби подібні явища мали місце, то неодмінно викликали б супротив місцевих князів, які залишалися закритим класом і не допускали в свій стан ворожі елементи. Такі узурпації викривалися під час господарських ревізій, прикладом цього може слугувати ревізія брацлавського замку 1545 р., під час якої брацлавські зем'яни викрили місцевих псевдокнязів, котрі за походженням виявилися заможними зем'янами [14, s. 51].

В праці Казімежа Стадницького «Wcacia Władysława Jagiełły», яку цитували в своїх дослідженнях Ю. Бартошевич та А. Яблоновський, повідомлялося про волинський боярський рід Мукосеїв, котрі привласнили собі князівський титул і, сфальсифікувавши документи, виводили свій рід від литовського князя Корибута Ольгердовича. На думку К. Стадницького, Мукосеєвичі утворили чотири князівські лінії: Збараських, Вишневецьких, Порицьких та Воронєцьких. З. Люба-Радзимінський звернув увагу, що походження цих родів від Мукосеєвичів було спростоване ще наприкінці XIX ст. Ю. Вольффом, котрий виводив походження згаданих князівських династій від князя Федька Несвізького, соратника Великого Князя Литовського Свидригайла [14, с. 52].

В польських документах середини XV ст., таких як Віленський привілей Казимира Ягеллончика 1457 р., Судебник Казимира 1454 р., листи князя Олександра Казимировича згадуються головні суспільні стани Литовсько-Руської держави: князі (principes), пани (barones), шляхта (nobiles), бояри і міщани (cives). В привілеї Зигмунта I 1522 р. перераховуються наступні привілейовані верстви Литви і Русі: прелати, князі (ducum), пани (baronum), магнати (procerum), рицарі (militum), шляхта (nobilium), бояри (incolarum). Важливим аргументом на підтвердження тези про рівноправність титулів «kniaź i książę» З. Люба-Радзимінський вважав земський привілей Зигмунта, наданий Литві в 1529 р. Текст документа був складений руською та польською мовами. В руському варіанті Зигмунт I іменується як «korol Polskij i Wielikij Kniaź Litowski, Ruskij, Pruskij, Zomojtskij, Mazowieckij i innych», а в польському «krol Polski, vyelky xiadz Lythewsky». Привілейована знать іменована в руському варіанті документа як «kniażowie», в польській версії іменується «książętami» [14, с. 55].

В статях Литовського статуту 1529 р. згадуються обидва титули «kniaź» і «książe». Проте, разом в одній статті обидва титули не вживалися, а використовувалися по чергово для позначення найвищого стану світської аристократії [15, с. 66]. В документах Зигмунта II Августа, Стефана Баторія і навіть антиохійського патріарха титул «kniaź» використовувався поруч із «książe» і за змістом був йому повністю тотожний [15, с. 68].

Окрему увагу З. Люба-Радзимінський приділив розгляду праці Ю. Вольффа «Kniaziowie Litewsko-Ruscy od końca czternastego wieku». На думку Вольффа, слово «kniaź» подібно до норманського «konung» на слов'янських землях було синонімом володаря краю та місцевого вождя і повністю відповідало латинському «principes» і «dux» та польському «książe». Давньоруська традиція продовжувала існувати і в середньовічній Литві. Протягом XV – XVI ст. князівський титул використовувався для вшанування представників духовенства: єпископів, прелатів, в окремих випадках рядових священослужителів [16, с. 84].

Після повстання Свидригайла становище руських та литовських князів зазнало суттєвих змін. Великий Князь Литовський Зигмунт Кейстутович для покарання за сприяння Свидригайлові позбавив земельних володінь князів Городецьких, Пінських, Сангушків, Крошинських та Полубенських. Його наступник Казимир IV Ягеллончик повернув деяким із зазначених князів землі, проте не на спадкових, а ленних засадах. Хоча згадані князі були обмежені в майнових правах, їх соціальний статус зберігався. Для засвідчення офіційних документів Великого Князя Литовського першими підписи складали князі, перед панами великокнязівської ради [16, с. 84].

Ю. Вольфф наголошував на тому, що не варто ототожнювати литовсько-руських князів з іншими верствами населення, котрі також іменовали себе князями. Мова йде про татар, які переселилися до Литви за часів правління Вітовта, належали до ханських родин і після прийняття християнської віри називали себе князями, а також голів поселень, які на Червоній Русі закладали валахи (на Волощині сільські старости звалися князями). Нічого спільного татарські та валахські князі з князями литовсько-руськими не мали і використовували термін в іншому значенні. Отже, привілейованість статусу князів у Великому Князівстві Литовському та Ягеллонській Польщі була фактом беззаперечним і титул «kniaź» був руським відповідником польського «książe» [16, с. 85].

Опонент З. Люби-Радзимінського професор А. Брюкнер звертався до історичних традицій Московської держави, стверджуючи що місцеві князі були рівні за статусом, а

часом нижчі ніж бояри. З. Люба-Радзимінський зауважував, що на відміну від князів, боярин це не родовий титул, який передавався спадково, а чин, що надавався за військову та цивільну державну службу. З числа бояр призначали воєвод та намісників. Останні входили до складу боярської думи. Вчений порівнював московських бояр із сенаторами в Речі Посполитій. Князі Московської держави часто ставали боярами і несли державну службу. Своїх бояр в Московській державі мали не лише великі князі, а й удільні, а також патріархи і навіть республіки (Новгородська республіка) [16, с. 87].

Критиці було піддано і позицію А. Брюкнера щодо князів Ружинських та Пузинів, майновий та соціальний статус яких історик прирівнював до «заможних селян». Князі Ружинські згадувалися в Метриці Литовській XV ст. як великі землевласники в Луцькому та Володимирському повітах, учасники підписання Люблінської унії 1569 р. П'ятеро представників Ружинських (Богдан, Кірик, Михайло, Микола, Остафій) в останній чверті XVI ст. були Запорозькими отаманами і гетьманами. На початку XVII ст. Ружинські брали участь у військових кампаніях Речі Посполитої [17, с. 97].

Не менш славно історію мав рід Пузинів, котрому присвячено монографію Станіслава Пташицького «Князя Пузыны». Рід вперше з'явився в офіційних документах на початку XV ст., коли князь Василь Глазина отримав від Казимира Ягеллончика волость Мстиславець на Смоленщині. Протягом XV – XVIII ст. Князівський рід розростався новими гілками та збагачувався новими посадами і земельними володіннями. Представники князівського роду Пузинів у різний час займали високі державні посади, несли дипломатичну та військову службу, були представниками вищого духовенства [17, с. 98]. Тому порівняння Ружинських та Пузинів із «заможними селянами» нічим не виправдане і свідчить в першу чергу про недостатню обізнаність у зазначеній проблематиці професора А. Брюкнера.

Не обійшов увагою З. Люба-Радзимінський проблему ототожнення литовсько-руських князів з князівськими вйтами або солтисами, які іменували себе князями. Вчений черговий раз звернувся до праць Ю. Вольфа, в яких чітко зазначалося що литовсько-руські князі, навіть ті родини походження яких вчений ставив під сумнів, ніколи не брали родового імені за територією проживання, на відміну від князів-солтисів, котрі іменували себе за територіальним принципом. До князів-солтисів Ю. Вольф відносив князів Вишенських, які назву отримали від села Вишня на Львівщині [18, s. 107].

Поява князів-солтисів на території Польсько-Литовської держави була нерозривно пов'язана з валахською колонізацією регіону, піднесення якої спостерігається в період правління королів Зигмунта I Старого (1506 – 1548) та Зигмунта II Августа (1548 – 1572). На думку З. Люби-Радзимінського, XVI ст. як вік розквіту та «розвельможування» князів-війтів-солтисів стало початком послаблення та вигасання старої плеяди литовсько-руських князів [19, с. 142].

Вивчаючи документальні та статистичні джерела, дані ревізій та метрики XVI – XVIII ст. вчений підтримує тезу Олександра Стадницького, що всі королівські привілеї, які індивідуально або навіть цілим місцевостям надавали шляхетство, разом не створили стільки шляхти, скільки інституція князів-солтисів. Однак заперечував ототожнювання останніх з легітимними носіями титулів «kniaź» та «książe» в давній Речі Посполитій [20, с. 182].

Отже, особливістю діяльності Polskiego Towarzystwa Heraldycznego було те, що на відміну від інших подібних організацій, воно визнавало шкідливим вплив аматорських

досліджень на розвиток історичної науки, ґрунтувалося на дослідженнях фахових істориків. Яскравим прикладом цього слугують праці одного з засновників та провідних діячів Товариства Зигмунта Люби-Радзими́нського. На підставі документальних джерел, а також праць Т. Чацького, О. Яблоновського, К. Стадніцького, Ю. Вольфа вчений крок за кроком розвінчував популярне в польській історіографії XIX – початку XX ст. твердження про меншовартість князівських династій України, Литви та Білорусі, повернувши їм гідне місце на історичній арені Східної Європи.

Джерела та література:

1. Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII століття. Волинь і Центральна Україна / Наталія Яковенко. – К.: Наукова думка, 1993. – 416 с.
2. Войтович Л. Князівські династії Східної Європи (кінець IX – початок XVI ст.): склад, суспільна і політична роль. Історико-генеалогічне дослідження / Леонтій Войтович. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 2000. – 649 с.
3. Зазуляк Ю. Шляхта Руського воєводства у XV ст.: Автореф. канд. іст. наук / Юрій Зазуляк. – Львів, 2004. – 22 с.
4. Ярмошик І. Генеалогічні долі княжих родів Волині у дослідженнях польських істориків XIX ст. / Іван Ярмошик // Мандрівець. – 2010. – № 3. – С. 45 – 49.
5. Sochaniewicz K. Ś. p. Zygmunt Luba Radziwiński / Kazimierz Sochaniewicz. // Rocznik Polskiego Towarzystwa Heraldycznego we Lwowie. – 1928 – 1929. – Т. IX. – S. 301 – 318.
6. Pierzchała L. Kronika Polskiego Towarzystwa Heraldycznego / Ludwik Pierzchała. // Miesięcznik Heraldyczny. – 1933. – Nr. 12. – S. 193 – 203.
7. Semkowicz W. Rozwój nauk pomocniczych historii w latach 1886-1936 / Władysław Semkowicz. – Lwów: Z drukarni Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, 1937. – 33 s.
8. Toczek A. Czasopismo historyczne we Lwowie (1867-1918) / Alfred Toczek. // Wielokulturowe środowisko historyczne Lwowa w XIX – XX w. / [pod red. Maternickiego J., Zaskilniaka L.] – Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2005. – Т. 3. – S. 175 – 198.
9. Bartoszewicz J. Książę i książę / Julian Bartoszewicz. – Kraków: nakładem redakcji «Szkiców społecznych i literackich», 1876. – 42 s.
10. Wolff J. Książę Litewsko-Ruscy od końca czternastego wieku / Józef Wolff. – Kraków, 1895. – 698 s.
11. Rulikowski W., Luba-Radziwiński Z. Książę i szlachta między Sanem, Wieprzem, Bugiem, Prypetią, Dnieprem, Siniuchą, Dniestrem i północnymi stokami Karpat osiedleni: opowiadania historyczne, heraldyczno-genealogiczne i obyczajowe W. Rulikowskiego i Z. L. Radziwińskiego / Wacław Rulikowski, Zygmunt Luba-Radziwiński. – Kraków: Drukarnia Wł. L. Anczyca, 1880. – 65 s.
12. Luba-Radziwiński Z. Monografia XX. Sanguszków oraz innych potomków Lubarta Fedora Olgierdowicza X. Ratneńskiego / Zygmunt Luba-Radziwiński. – Lwów: Nakł. X. Romana Sanguszka, 1906. – Т. 1. – 845 s.
13. Hirschberg A. Maryna Mniszchówna (rec. przez A. Brücknera) // Kwartalnik historyczny. – 1907. – Z. 4. – S. 693 – 698.
14. Luba-Radziwiński Z. O tożsamości tytułów «książę» i «książę» w dawnej Rzeczypospolitej / Zygmunt Luba-Radziwiński // Miesięcznik Heraldyczny. – 1908. – Nr. 4. – S. 49 – 55.
15. Luba-Radziwiński Z. O tożsamości tytułów «książę» i «książę» w dawnej Rzeczypospolitej / Zygmunt Luba-Radziwiński // Miesięcznik Heraldyczny. – 1908. – Nr. 5. – S. 65 – 68.
16. Luba-Radziwiński Z. O tożsamości tytułów «książę» i «książę» w dawnej Rzeczypospolitej / Zygmunt Luba-Radziwiński // Miesięcznik Heraldyczny. – 1908. – Nr. 6. – S. 83 – 88.
17. Luba-Radziwiński Z. O tożsamości tytułów «książę» i «książę» w dawnej Rzeczypospolitej / Zygmunt Luba-Radziwiński // Miesięcznik Heraldyczny. – 1908. – Nr. 7. – S. 97 – 98.
18. Luba-Radziwiński Z. Jeszcze o «książę» i «książę» w dawnej Rzeczypospolitej / Zygmunt Luba-Radziwiński // Miesięcznik Heraldyczny. – 1911. – Nr. 7 – 8. – S. 104 – 108.
19. Luba-Radziwiński Z. Jeszcze o «książę» i «książę» w dawnej Rzeczypospolitej / Zygmunt Luba-Radziwiński // Miesięcznik Heraldyczny. – 1911. – Nr. 9 – 10. – S. 138 – 142.

20. Luba-Radzimiński Z. Jeszcze o «kniaziu» i «księciu» w dawnej Rzeczypospolitej / Zygmunt Luba-Radzimiński // Miesięcznik Heraldyczny. – 1911. – Nr. 11 – 12. – S. 175 – 182.

Аннотация

В статье проанализировано научное наследие Польского Геральдического Общества в генеалогических исследованиях украинской феодальной знати. Основное внимание уделено исследованиям историка Зигмунта Люба-Радзиминского социального статуса и роли княжеских родов Руси и Литвы в политической, экономической и духовной жизни Польско-Литовского государства.

Ключевые слова: княжеские роды, З. Люба-Радзиминский, Польское Геральдическое Общество, шляхта, научные исследования.

Annotation

The article is devoted to the scientific inheritance of Polish Heraldry Society in genealogical researches of Ukrainian feudal gentlefolks. Basic attention is spared to the research by historian Zigmunt Luba-Radziminski of social status and role princely families from Rus and Lithuania in political, economic and spiritual life of Polish-Lithuanian state.

Key words: princely families, Z. Luba-Radziminski, Polish Heraldry Society, gentry, scientific researches.

**Катерина Двірна
(Київ)**

СВІТОЗОР ДРАГОМАНОВ В ОКУПОВАНОМУ КИЄВІ (1941 – 1942 РР.): СТОРІНКАМИ АРХІВНИХ ДОКУМЕНТІВ

В статті на основі архівних документів досліджено проблеми української науково-творчої інтелігенції, особливості життя та діяльність С.М. Драгоманова в окупованому Києві 1941 – 1942 рр.

Ключові слова: архів, С.М. Драгоманов, Київ, колабораціонізм, місцеве самоврядування, окупація, управа, федералізм.

Дослідження становища та діяльності української інтелігенції в період німецько-фашистської окупації України є однією з важливих наукових проблем. Персоналія сина М.П. Драгоманова – Світозора в цілому, а особливо у період його життя в окупованому Києві донині залишається недослідженим. Автор статті на основі матеріалів Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ф. Р.3847), а також документів Державного архіву Київської області (ф. Р.2412) ставить завдання дослідити аспекти його життя та діяльності в Києві протягом зазначеного періоду.

Київ та його жителі в період окупації переживали трагічний період встановлення «нового порядку». Жорстоке поводження з місцевим населенням, спустошення земель, свідомо ліквідація людського ресурсу є ознакою цього часу. В повідомленні німецької влади від 17 жовтня 1941 р. «ситуація у місті Києві» вказувалось: «...місто Київ оздоровлюється. Приблизно 50000 бездомних зникли з вулиць. Руїни центру міста постійно прибираються. Почали працювати підприємства, окремі штаби... Чисельність жителів Києва, за оцінками тимчасово виконуючого українського бургомістра, від 800 000 зменшилася удвічі» [1, с. 42].